

Hupbulwatan -3 / hekaýalar toplумы

Category: Hekaýalar, Kitapcy, Sözler

написано kitapcy | 22 январа, 2025

Hupbulwatan -3 / hekaýalar toplумы DEL MYHMAN

Nygmat täjiriň Hojabaý bilen ham-çamlygy indi ýedi-sekiz ýyla ýetip baryardy. Ýerligi Orenburg ýakalaryndan bolan bu sypaýy adam tejäret, özüniň has düşnükli aýdyşy ýaly, söwda-satyg bilen meşguldy. Özem tä Gazan şäherinde öňän harytlardan başlap, Müňgyslakda ýörgünli, Aždarhanda, ýagny Astrahanda, Aktawdyr Nöküs ýaly gala-şäherlerde geçginli, iň esasam, Hywa-Harazminde gereklenýän harytlary ýöredýärdi.

Güýzüň ortasy duýdansyzlykda çigrekläpdi şonda. Agşamararak täze salan pagsa jaýynyň daşky gapysynyň tyrkyldamagy öý eýesini geňirgendirdi: «Kim-aýt bu? Türkmeniň işigini kakyp girmeli däldigini bilmeýän tüntawam bar-ow dünýäde» diýip iç gepleden Hojabaý agar çäkmeni ýasynjak atyp daş çykypdy. Çaga-çugalar gapdaldaky sekiz ganat ak öýdedi. Adatça, tä gyşyň ilki gary düşýänçä olar pagsa tama ýygnanmazdylar, ýalňyz özi diýen ýaly bolýan kakasyna çay-nahar gatnatmak bilen çäklenýärdiler. Garry atalary Çary baý pagsa tamyň çepindäki alty ganat ak öýden örleýärdi.

– Essalawmaleýkum, töre aga!

– Waleýkimessalam! – Açyk ýüz bilen el uzadan öý eýesi gytyjak sakgal-murtuna heniz çal sepmedik gazakkeşp, irisüňk, saryýagyza ýakyn adamy derrew göz eleginden geçirip, çala gülümsiredi. – Ýalňyşdyň öýdýän myhman, men il töresi-hä däl ýöne.

Myhmanam säginmezden kesgin jogap gaýtardy:

– Törelilik, beglik diýlen zatlar, meger, dilenip ýa zorluk bilen alynýan närse däl, olar il içine ýaýran at-owazaň bilen kesgitlenýändir.

«Görýän weli, bu kişi-hä ilki göreniniň gulagyna münýänlerden öýdýän!» diýip iç gepledenem bolsa, Hojabaý soň bu

çaklamasyňň nädürsdügini boýun almaly boldy. Çalymtyl uzyn mawut halady bir seretseň din hadymalaryňyňka, bir görseňem diwan işindäkileriňkä çalyň edýän myhman alçakdan köpi gören, köp bilýän, köp okan adam bolup çykdy.

– Gapydan «men myhmandyr» diýip geleniň siz illerde näjüre adamdygy, nä kär bilen ýol söküp ýörendigi, niçik nesibe bilen bu ojaga düşendigi birküç günsüz soralyňam dälär weli – Hywa ussalaryňň haşamlap bejeren küňreli ojagynda gübürdäp ýanýan gara sazagyň howruna golaý ýere atylan ak keçäniň üstündäki galyň körpeçede jaýlaşykly ýerleşen myhman dilewarlyk bilen söze başlady – Alhemdulilla, musulman bendeleridir, özüňiz – tatarça bilen özbekçäni, türkmençäni, käte-de gazakçadyr galpakçany diline dürüşde etse-de, saýhallydan şireli gürleýän adam ojak hatyrasyna aýat-töwir edip, el galdyrdy.

– Kakam nogaý, ejemem tatar maşgalasy, meň adynda-da Nygmat diýip aralyk dakaýypdyrlar onsoň. – Ol orta barmagyndaky pöwrize gaşly ýüzügi sypap goýberdi. – Hazar deňziniň gaýra kenarynda Astrahan diýen bir şäher bar eşiden bolsaňyz, baryp görensiňiz...

Hojabaý uludan güldi:

– Ýa-k, aldyň-aý myhman, ilerde Mary bilen Tejen, gaýrada-da Nöküsden aňry geçilen dälär, Assarhan diýeniň-ä...

Bu gezek myhman ýylgyrdy:

– Assarhan diýeniňem tüýs türki dillileň döreden şäheri. – ol çaydan eşrepi ýaljak edip owurtlady, – Bilseňiz, Wolga diýen bir äpet uly derýa bar, ýer yüzündäki iň uly ýedi derýaň biri. Siziň Amyderýaňyzam şol behişt derýalaň biri diýlip ýazylan köne kitaplarda...

Dädesiniň dyzyna ýaplanyp oturan Gurbanmämmet düregeý myhmanyň gürrüňlerine näçe gulak gerse-de, bu gürrüňleriň düýp özenini aňlardan heniz balajady.

– Türki dilde Itil diýilýä ýaňky Wolga diýenime. Ana, şo uly derýaň aşak akymlarynda, düşnükli aýdanda, Hazar deňzine guýýan ýerlerinde nijeme asyrlar bäri türki dilli halklar mesgen tutan. Olara «aslar», ýagny, «sap arassalar» diýlipdir. Özlerem balykçylyk diýjekmi, hünärmentçilik diýjekmi, söwda-satyg diýjekmi, garaz, şeýdip günemasyny gowuja dolandyryp

bilýänlerden. O ýerdäki ussalaň ýasan pyçagy bilen aýpaltasyna, gylyjydyr galkanyna bäs gelibiljek tapylmandyr.

– Wäh, biziň obadaky Annapolat ussaňkydanam enaýymykan-aý o ýerdäkileň elinden çykýan gylyç?! Şuýam-a,how, şü ýerini baglan...

Öý eýesiniň sadalaç gürrüňine myhman bildirer-bildirmez gülümsiredi-de, öwrümlü jogap gaýtardy:

– «Her ýeriň towşanyny öz tilkisi bilen awlamaly» diýlen gep bar öýdýän men ýalňysmasam?! Şoň ýalakam, her ulusyň, her iliniň özüne muwapyk ussatlary, her pişäniň ýerligine laýyk atyratynlygy bolýar, dogrumy? Ana, şol Itil boýundaky türk milletlerem Çingiz hanyň zulmatyna düşüp, ähli zatdan el ýuwýarlar. Inň ýamanam, negözel ussalary, ady belli hünärmenleri «bular bärde gerek» diýip, sürüp Mongol sähralaryndan, Çynma-Çyndan çykarýarlar...

Hojabaý ýekedyz galdy:

– Wah, şo zulmatdan ýaňa biz illeriň ýüreginde galan berçem gara daşa dönüp ýatandyr. Köneürgenjiň minarasynyň altyn gupbasy şo mongol ýaýyndan bölünip uçan, nijeme ýerde «Ganly depe», «Kelleli baba», «Öwlüýälik» diýen ýerler dörän. Hä-k! – Ol hyrçyny ganadara getirip dişläp, baş ýaýkanda ýazgyn maňlaýdaky gasynlar joýa-joýa boldy. – O günleri gören garrylar soňam aglaberer ekenler-ä...

Myhman öý eýesini aşa tolgundyrany üçin ötünç sorayan äheňde gürlledi:

– Ana, meň diýýän ölkelerimem Çingiz hanyň döreden «Altyn orda» diýlen memleketine girýär. Şondan soň şo aslar erkin söwda etjek bolsa, hökman şo dört hanlykdan ýörite petek almaly bolupdyr. Şo petege «tarhanlyk haty» diýlen. Ine, şeýdip as tarhanlar köpelip-köpelip, soňlugy bilen şäheriň adam Astarhana öwrülýär gidiberyär.

Ýasy mejimäniň üstüni dilimlenen gawundan, käselenen garpyzdan dolduryp gapydan giren Pälwan bu täsin gürrüňe aňkarylypdy.

Hojabaýyň haýran galany bolsa owazyndan bildirdi:

– Wäh, mundan gelip çykdy diýsene bu «mustapa». Diýseň-diýmeseňem, geň hemem ýerlikli ad-a döredibilipdir o as gardaşlar.

Gojаланам bolsa gulagy jam ýaly Çary baý eti çekilen aýaklaryny guzy ýüňünden edilen içmege dolap, gysaryp ýatan ýerinden çala ardynjyrady. Ol del myhmanyň gelenini duýanam bolsa, uzak ýoluň adamy gowy jaýlaşýança alkymyndan alyp oturmazlyk üçin ýaňyrak gelip töre geçipdi. Garrynyň bir zat aýtjagyny aňan Nygmat täjirem ykjamlandy.

– Seň o diýýäniňe Aždarhan şäherem diýilýä dämi myman, ýa men ýalňyşayýanmy?! Şo bolsa-ha men göreýin hany, otuz-otuz baş ýaşlyrak wagtym baryp görenim ýadymda. Bir ýany aňyrsy älem bilen birigýän gök suw eken, gadymy dilde Aždarhan deňzi diýlenmi, nämemi...

– Olam dogry, ýaşuly, köneki ady şeýle Hazaryň.

– Goňradyň üsti bilen Üstýurtdan aşyp, gazak gyrlarynyň içinden geçip barypdyk özem. Damarda gan gaýnap duran döwri, «kerwen sürüş» diýilse, gözsüz ýaly gidiberipdiris şonda. Şol kerwenbaş-a parsmydy, tatarmydy, janlarym, öz-ä: «Kerweni goramaga diňe sap türkmen ýigitleri gerek, ýogsam ýol hatarly» diýip, elenip duransoň boýun bolaýypdyk.

Indi atasynyň gujagyna gysmyljyrap oturan Gurbanmämmet çaga dili bilen ýürejigindäkini aýtdy:

– Onda ata münüb-ä hezil edensiň-aý, hä?!

Atasy loh-loh gülüp, agtygynyň başyny sypady:

– Wah, otyrýeriň eýer üstünde zerzaw bolup gidýämi diýibem sorasana, köşegim.

Şol gezek özi üçin soýlan söwüşden kemsiz hezzetlenen Nygmat täjir gijäniň birwagtyna çenli gyzyklydan täsin gürrüňler bilen öý eýeleriniň göwünlerini hoşlapdy. Ilki molladan sapak alyp, gazaklaryň Aktöbe, ýagny, Aktýubinsk şäherindäki medresede yslam ugrundan bilim ýüküni gowy ýetirenem bolsa, soň Orenburgda gurluşyk ugrundanam dünýewi ylym alandygyny, agaç-gurluşyk şereketini açyp, işiniň gowy ugrugandygy, ýöne daýylarynyň täsiri bilen söwda ulaşyp, soňam başybütin täjirçilige gatylyp gidendigini, esasanam, Harazmin, Hywa, Amul boýlary, Kerki begligi, Buhara taraplaryna kerwen ýöredýändigini jikme-jik gürrüň beripdi. Soňam soňky döwürde Hywa hanlygynyň çäginde söwda etmek üçin köşkden ýörite rugsatnama – ejaza almak zerurlygynyň dörändigini, köşkde

bolsa özüniň tanyş-bilşiniň heniz ýokdugyny, bu işde özüne Hojabayıň delalat edip biljekdigini aýdandyklaryny agzady.

Ertesi myhmany bilen ir säherden «niredesiň Hywa» diýip atlanan Hojabayı eýtdi-beýtdi, garaz, kän säginmän Bagtyýar guşbegini tapdy. «Berim-peşgeş» diýilse ýag basan gözleri çakgynyň çüýi ýaly boluberyän garnyýogyn köşk emeldary mähetdel etmänem olaryň möhümini bitirdi. Işiniň beýle tizmähel biteninden hoşal bolan Nygmat täjir şondan soň-a Hojabayı bilen tüýs garagadyra döndi.

Ine, häzirem ylla öz öýüne gelen ýaly, äwmän-alňasaman atdan düşüp duran şol adamdy. Myhmanynyň geljegi birküç gün öňünden gulagyna degen Hojabayı taýynlyklydy.

Ýöne özüne gujak gerip gaýdan Nygmat täjiriň ýüzi dumanlap duran ýalydy.

Juda synçy Hojabayı gytyjak sakgaly kümüşsow öwüsýän, göwresi az-kem ýognan aşnasynyň çuňňur-çuňňur dem alýanyňam aňlady.

– Gurbanmämmet jan, Nygmat daýyň atyny biraz sowadyň, eýerini aýyr, soň ahyra eltäý!

Kakasynyň bu tabşyrygy gulagyna ýetip-etmänkä, eýýäm boýy öz müçesinden uzynak görünýän, hortap oglan melemtil-goňur atyň irişmesine ýapyşypdy.

Işek goýnuň bagyr-öýkenindenem, «indi-hä öňki nahar siňişendir» diýlen mütdetde künji ýagyna bişirilen, tüwüsini atyp sanabermeli mele palawdanam kemişdä iýen myhman özi gürlendirip aýat-töwür edensoň, «Ýör, aýak ýazaly!» diýen manyda Hojabaya ümledi.

Baharyň ortaky aýynyň agşam howasy hoştapdy. Ýöne Nygmat täjiriň sesinde weli sowuklyk bardy:

– Biradarlyga ýetesi sogaply, salamly zat ýok, Hojabayı gardaş. Süýjülik bilen gatnaşylyp ýörülse, iki tarap üçinem bähbit. Ýöne şol gatnaşyga düwün düşse ýa-da bähbit aralyp, gylyç gezelse weli, iş çataga direýär...

Hojabayı: «Men-ä düşünmedim, anygrak aýtsana!» diýen terzde seredende Nygmat täjiriň ýüzüne asmandaky dolan Aý kölege salyp gitdi. Myhman gönüledi:

– Aýtmajagam bolýan weli, bir-ä damarymdan musulman ganym aýlanýany üçin, iň esasam, şu ojakdan köp iýen halal duzумыň,

gamys köprüsiz gatnaşygymyň hatyrasyna ýüregimde duran daşy dökmesem bolanok, Hojabaý dogan. – Ol gamgyn baş ýaýkap, hasratly dem alanda ýaýbaň eginleri elesläp gitdi. – Ätiýaçly bolmasaňyz-a üstüňize toply-tophanaly ýagy süýşüp gelýändir.

Hojabaý allaniçigsi boldy:

– Nätdiň-aý? Niräň ýagysy ol? Nireden gelýär?

Nygmat täjir «Ynjalhany!» diýen manyda onuň egnine elini goýdy:

– Gaýradan gelýär. Ors patyşasy Orta Aziýa göz dikýär. Asyl eýýäm ol Kokand, Daşkent, Almalyk taraplaryny-ha özüne wassal etdi.

«O sözüň näme?» diýen manydaky nazara gözi düşensoň, ol has türküledi:

– «Wassal» diýmek, «ýarym bakna etmek» diýen ýalyrak bolýar. Hakykat ýüzünde weli boýnuňa ildirilen boýunturygyň soň aýryljak gümany ýok. Dogry, güýçlä gol ýapmak, şoň howandarlygynda bolmak erbedem däl, ýa men ýalňyşaýýanmy?! Sebäbi urlup-çapylyp ýörülme, bir-birege alagöz bolup gylyç syrysyp durmak, «o millet eýle, bu millet beýle» diýlip pitjiň atylmak ýaly derdeserlerden-ä dynylýar. Aýdylandyr-a: «Bir gün goh bolan ýerden kyrk günlük rysgal geçer» diýlip.

– Wah, şol goh-galmagal dälmi bizi eze-beze eden. Nygmat dogan?! Ynansaň, agşam ýataňda: «Hernä ertir bize gelýän suw kesilmäbilsedir!» diýen pikir bilen uklaýaň. Säher gözüňi açanda-da sähel çybşylda ýa toýnak sesine galpyldap dursuň «Haýsy obanyň üstüne han atlylary döküldikä?» diýip. Ýa haýsydyr bir enesi ýalamadyk gum içindäki çopan-çoluklara azar beräýdimikä diýlen бүkgүldem mydama böwründe. Bu türkmeniňem Görogly ýogaly, döwleti dagady, baş-başa begler boldy. Ilerde gyzybaş diýdi, beýleden Hywa hany diýdi, aňyrrak gitseň Buhara emiri diýdi, owgan diýdi, garaz, garagöz türkmeniň Taňry ýagysyny-ha az etmändir...

Ol ahmyr bilen hyrçyny dişläp, aşak bakdy. Pikir ummany ony gark edipdi.

...Başbermezek türkmenlerden elheder alan Muhammetrahym han Hywa köşgünde zerli haladyny ýellendirip, näçe o ýan-bu ýan ýöräp oýlansa-da, kelep ujuny tapanokdy. Nätmeli? Nädip bu gözsüz

batyrlary öz çygryňda ýörär ýaly etmeli? Her etmeli, hesip etmeli, bu türkmenleriň şahyna kakmaly. Ýöne haýsy emel bilen, nähili ýol bilen?

Çykalga bar! Gazawat ýabynyň sakasyny beklemeli! Şeýdilse, hersi özüne han türkmenleriň diriler-ä şehit bolar, ekinlerem saman bolar.

Şol günün ertesi Muhammetmyrat diwanbegi, Muhammet Ýakup mährem, Muhammet Nyýaz ýasawulbaşy, Abdyrahman sopy topçybaşy bir top hemem birsydyrgyn ýaraglanan iki yüz çemesi nöker bilen eýýäm ýoldady. Garaz, bir gowganyň boljagyny bilýän türkmenleriňem gylyjy gynyndan çykarylgydy. 1866-njy ýylyň jumady aýynyň 13-ine, ýagny güýzüň edil başky aýynda toplytophanaly han nökerleri Gazawat ýabyň sakasynda hyň urup durdular. Ýöne bu gezek pil däl-de, ýarag işledi. Uruş erbet boldy.

Eý, Hudaý, galkana degýän gylyjyň sesinden, pöwhüldeýän sary topuň okunyň zarbyndan, at toýnagynyň güpürdisinden, ynsan sesiniň sedasyndan ýaňa Gazawadyň suwy tersine tolkunlaýana döndi.

«Ýa almaly, ýa ölmeli!» eden türkmenler gazaba galdylar. Ýöne han goşuny san taýdanam, ýarag-enjam taýdanam artykdy. Iň ýamanam, ilkinji çaknyşyk bolan gününüň ertesi Hywadan ýene müňe golaý nöker süýşüp gelipdi. Çaky şu gezek hanyň türkmenleri mugyra getirjegi çynydy. Meseläniň petige diränini aňan türkmenler eglişige gelmäge mejbur boldular. «Köşk indi siziň gury sözüňize ynanmaýar. Eden etmişiňiziň bagyşlanmagyny, iň esasam şeýle, bulagaýlygy gaýdyp etmejegiňizi hat üsti bilen beriň!».

Häzirlikçe bu talaby ýerine ýetiräýmese bolmajagyna açyk düşünen türkmenler gysga maslahatdan soň şu mazmundaky haty-ähtnamany taýýarladylar:

«Biz – Gazawatdan tä Ýylanly etegine çenli aralykdaky türkmenler şeýle karara geldik: ýagny, Muhammet Ýakup mährem näme buýursa şony ýerine ýetirmäge taýýar».

Şu haty Ýylgynlydan Ataş batyr bilen Bedirkentden Çary baý, ýagny, Hojabaýyň kakasy han wekillerine gowşuryp gaýdypdy.

Şondan soň toply-tophanaly nökerler Aksaraý, Temeş, Ýaňyýap, Buzgömen töweregindäki ýomutlardan talap alan zatlaryndan ýüklenip Hywa ugradylar. Agzy tagam tapan han şu hereketini Ýylanly töwereginde-de gaýtalady.

Hanyň has beter eýemsiräp ugramagy ýene-de türkmenleriň duýgularyny gižželedi. Şeýdibem, salgyt-hyraç üçin gelen han kesimçileri zamun alyndy, olary goramak, ýygnaýan zatlary Hywa ugratmak üçin gelen nökerlerem güpbasdy edilip, doly ýaragsyzlandyryldy. «Ras, siz taladyňyz dämi, indi biziňem edişimizi görüň» diýen türkmenler Hazarasnyň, Maňňydyň, Gürgeniň, Hojaili arkasynyň obalaryna çapawulçylyk etdiler. Gürrüň ýene-de köşge ýetdi. Han indi täzedden has uly goşun sürmek pyglyna mündi. Şunda soňky hereketleriniň soňunyň ýene gan bilen gutarmagyndan howpurganan türkmenler towşan ýylynyň bahar başynda Hywa Ata wekil bilen Nazar wekiliň ýolbaşçylygynda alamançylaryň toparyny ugratdylar. Olan handan günäleriniň geçilmegini soramakçydy. Türkmenleriň beýle ezmaýyşlygyna begenen hem ynanan han ýomudyň orsukçy tiresiniň aksakgallary hasaplanýan Ata wekil bilen Nazar wekile Başaryk-Naýman obasynyň eteginden «wekillik ýer» bölüp berdi. Sebäbi ol ikisi üç ýüz atly bilen alamançylardan bölünip, Hywadan daş bolmadyk Ýaňyarykdaky «jennet bagynda» täze ýyly garşylaýan Seýit Muhammetybraýym hanyňka aýratyn bardylar. Bu bölünişigi bagyşlap bilmedik ýomutlar: «Siz ýetseňiz, biz beýderis» edäge-de, talaňçylyga täzedden başladylar. Şeýdibem, şol ýylyň zülhije aýynyň ahyrlarynda hut Hywanyň etegindäki Daşaýagy, Refenegi, Ketdebagy... taladylar. Ýagdaý kem-kemden uruş hereketine geçdi. Elheder alan han Hywadan goşun sürdi. «Gylyçda-pyçak» bolnan söweşde türkmenleriň iki ýüzden gowragy gyryldy. Söweş meýdanyndan aman çykanlar janhowluna özüni gapdaldaky zeyhananyň içine oklady. Ýöne olaryňam aglabasyna dogry gelen ajaldan gutulmak başartmady. Sebäbi han her ýesir üçin ýigrimi tylla, her kelle üçinem on tylla baýrak goýupdy. Hernäçe gözüniň ody alynsa-da, içi ýangynly türkmenler yza dönerli däldi. Şondan az-kem soňrak – muharrem aýynyň içinde Akýap töwereklerinde ýomutlar han nökerlerini gysaja saldylar. Satgyn hökmünde-de Ata wekiliň dogany Herze wekili gylyçdan

geçirdiler. Han köşgem has zalymlygyna tutdy. – «Hana garşy giden tiräniň ýa obanyň diňe ýarag tutup bilýänini däl, hut oglan-uşagyna çenli gymaly, öýüni olja, malyny hyraç etmeli! Ýogsamam ilini-ýurduny taşlap, at aýagy ýeter ýerden uzaga göçmäge mejbur etmeli» Üstesine-de, her on öýden han gullugy üçin bir atly nökerem bermeli. Olar «alamandan goraýan esger hökmünde gezmelidi.

Han ýeser pirim edýärdi – tiräni tirä garşy goýjak bolýardy. Ýomutlary amana getirmekde bolsa Muhammet Ýakup mährem, Abdylla müňbaşy, Habaz Nyýaz mährem aýratyn zalymlyk görkezipdi. Köşk bu «hyzmatlary» üçin olary Daşhowuz hem Ýylanly galalaryna han edip iberipdi.

Iň ýamany öňde eken. Suwdan kesilip, ekerançylygy tozdurylan türkmen obalarynda açlyk başlanypdy. Handan suw deregine ok, çörek deregine gylyç gören halk açlykdan ejir çekip ugrady. Paltasy daşa degen ýomutlar Begşi aksakgalyň baştutanlygynda Hywa töwellaçy ibermegi maslahat bildiler. Ýöne hanyň goýan şerti agyz uçukladýan bolup çykdy:

«Girew üçin her oba üç maşgala iberip, soňam iň abraýly aksakgal-töreleri gelip meň gaşymda çöksün!». Namysy depesine çykan ýomutlar Aksaraý, Buzgömen, Ýaňyýap, Temeç tarapdan Ýylanly, Gyzyltakyr tarapa süýşdüler. Nätjek, depäňde hem-ä gara gylyç, hemem açlyk belasy sallanyp dursa, iň ýamanam, namysyňa tokunylsa ne alajyň?! Eger başa barsa goşy-költemi düýedir eşege ýüklenen bosgunlar ondanam has aňryk – Gubadag, Ýumrydag, Çomanoý töwereklerine aşjakdy. Haýp, ýöne Ýylanlyda olary han dikmeleri Akym Nyýaz atalyk, Abdurahman serheň, Abdylla mährem dagy tüpeňdir gylyç bilen garşyladylar.

«Sygryň şahyna ursañ, endamy syzlar» diýleni boldy. Ganybir doganlarynyň halyna gahary çogan ýemrelidir garadaşlylar, alilidir çowdurlar, gökleňler, aňyrrakda oturan tekeler «alamançylara» goşuldylar. Beýle birleşige garaşmadyk han goşunlary jyrralyp gaçdy.

1867-nji ýylyň sapar aýynyň ahyrynda Muhammet Ýakup mährem, Abdurahman Sopy topçybaşy, Hapyz Nyýaz mährem dagynyň ýolbaşçylygyndaky han atlylary Daşhowuz galasyndan çykyp, Ýylanla tarap ýola düşdüler. Gelişlerine-de galanyň etegindäki

Köne bagyň düýbünde garym gazyp, goşun ýerleşdirip ugradylar. «Aňyny-maňyny bermän, hüjüm etmeli» diýen karara gelen türkmenler çozuş etdiler. Gazap söweş boldy. Diňe türkmenler tarapdan altmyş çemesi adam şehit boldy.

Ýomutlar iki farsak gündogara – Garamaza tarap çekildiler. Bulara şu töwerekdäki garadaşlylaram gelip goşuldylar. Sähel soňrak bolsa Nyýaz ýasawulbaşynyň baştutanlygynda çowdurlaryňam uly topary gelip birigdi. Emma güýçlerem, ýaragam deň däldi.

Öý otlap, zat talamakda, haku-nähak adam öldürmekde Ýakup mährem ýomutlardan «ganhor» adyny alypdy. Bu gezegem ol zalymlygyny gaýgyrmady. Gije-gündizläp kiplarlamadyk söweş iki tarapyňam ysgynyny aldy. Ýöne türkmenleri hasam beter açlyk hem suwsuzlyk gysaja salypdy. Seretan tomsuň depäni deşip gelyän jöwzasyna çydaman, bosgun bolup çykan aýallardyr çagalar ölüp ugradylar. Iň ýamanam, «ajyň aňy bolmaz» diýlen dertdi. Muňa hasam gany gaýnan türkmenler ölenini, galanyny bilenokdylar. Urşuň iň darkaşly wagty Hywadan hanyň daýysy Seýit Mahmydyň ýolbaşçylygynda top süýröp hemem uzaga atýan ýaraglary alyp ýene bir topar gelip ýetdi. Haýran galaýmaly, gazaby gözüne çykan türkmenler şeýle bir söweş görkezdiler weli, atgyr ýaragam, sesi ýer sarsdyrýan top-tophana-da pys bolaýdy. Beýle bolar öýtmedik han nökerleri ýeňse berip, gaçyp ugradylar. «Assa gaçan namart» edip öňüni başlanlaram Hekim Nyýaz atalyk, Nyýaz ýasawulbaşy, Muhammet diwanbegi dagy boldy.

Ýöne şu gezek türkmenleri belli-beter mugyra getirmegi ýüregine düwen Hywa hanam osal däldi. Her gün iki gezek çapar üsti bilen hat arkaly ýagdaýy jikme-jikleýän köşk söweşiň hörpüni aňan dessine dyzmaç serkerdesi Muhammet Myrat diwanbegini bärlik ugratdy. Onuň ýanynda bolsa «kakabaş türkmenlere göz görkezmek» meýlinde at üstünde gomalyan Garabahadyr müňbaşynyň, Musa müteweliniň, Hudaýberen şihyslamyň baştutanlygyndaky nökerler, onda-da toply topar bardy. Içi hüjre ýaly öwrümlü han ýeser pirim ulandy, ýagny Hywa eteginde zamuna – «ak öýlä» saklanýan türkmenlerden toplanan iki yüz çemesi atlylaram Ata wekiliň ýolbaşçylygynda

doganlaryny «toba getirmek» üçin ýola saldy.

1867-nji ýylyň tomsunyň ortaky aýynyň soňky güni olar Daşhowuzdan çykyp Ýylanla golaý Keneges obasyna geldiler. Olaryň bu ýerde goş ýazdyryp, ýarag häzirlmekden matlaby şu ýerdäki uly arna-noburdan geçmekçi bolýan türkmenleriň öňüni kesmekdi. Şol söweşde «Ýylan etini iýen» diýdirýän han ýene bir ýeser öwrüm etdi. Ol hajuk-hujuk bilen «täze goňratlylar» adyny alan türkmenleri hem öz doganlarynyň garşysyna sürmegi başarypdy. Olar aslynda-ebesinde «ýokarky ýomutlar» diýilýän Tagta türkmenlerinden bölünip, Allaguly han döwründe Gubadagyň etegindäki «Garaýylgyn» diýlen ýere göçürilipdiler. Tilki sapalagyny atan han: «Ynha, siz ganybir garyndaş bolsaňyzam ýomutlardan-a ezmaýyşlyk görmediňiz, gaýtam sizi sygyrman goýberdiler, ýene men gowudyrn, bölüp ýer berdim, il etdim, Goňradyň eteginden ýurt tutdurdym» diýip, hemişe olaryň inçe damaryny owkalaýardy. Bu gürrüňler çyndyr öýdýän sada halk hemişe içinde ýomutlara kitüw saklaýardy. Ana, hanyň şu gezek «täze goňratlylary» söweşe sürmeginde-de şu inçe pirim bardy.

Emma şol söweşiň gidişinde «garaýylgynlylar» hanyň bet pyglynny ap-aýdyň aňdylar. Aňdylaram, şobada-da öz doganlarynyň tarapyna geçdiler. Söweşiň ygtyýaryny ele aldym hasaplan türkmenler Şabat ýabynyň ileri kenaryna geçmegi müwessa bildiler. «Ýekedaban ýasga» diýilýän ýere ýetilipdem asyl. Şondan geçiläýen bolsa, han goşunlarynyň tumşugyna belli-külli kakylýardam, sypyp gitmäge-de ýol açylýardy. Ýöne buzgömenli, ýemreli, täze goňratly türkmenleriň agyzlary birikmedi. Şeýdibem, uly ýalňyşlyga ýol berildi. «Ölsegem, urşup öleliň!» diýen kelte kesilen gyзмаç netijä gelibem han nökerleriniň üýşen ýeri bolan Aman han galasyna hüjüme geçildi. Niýet – bars badyny edip ýapdan geçmekdi. Ýel ýaly bolup eňen türkmenlere han nökerlerini ilki-bada birki çakyrym yza serpikdirmek başartdam. «Ýa sen ölersiň, ýa men!» diýlen darkaşda türkmenler içden çykmaz gurban berdiler – uşak batyry Artyk bagşy ýaradan öldi. Gara gana bulaşan jesedi buzgömlenli ýigitler söweş meýdanyndan getirip gitdiler. Şobada hem gara ýylgynly ýigitler Muhammet Myrat diwanbeginiň bukulyp ýatan garymyna hüjüme geçdiler. Sebäbi täze goňratlylaryň

türkmençilik gany gaýnap, han sapynda söweşmäni belli-külli terk edipdiler. Oky-därisi gutaran han nyşançylary ýeňse berip ugradylar. Ýalyn ysy gelen uruş ýarym günden gowrak dowam etdi. Iki tarapam-a halys ysgyndan gaçypdy weli, ýöne türkmenleriň taby juda egbarlapdy.

Ertesi günü arnanyň bári kenaryna Nazar serdar gelip gygyrdy:

– Meni atmaň, men gepleşik üçin geldim!

Çary baý, Ataş baý, Ýazbaý serdar, Mämmedaman serdar, Nyýaz bagşy... dagy üýşüp: «Urşy bes etmeli!» diýen netijä gelipdiler. Ol şonuň üçin türkmenlerden ugradylypdy.

Nazar serdary Ýakup mähremiň ýanyna getirdiler.

– Gan dökmäliň indi. Dogry, bizde-de günä ýok däldir, gyзмаçlygam edendiris, dyзмаçlygam. Emmakin, Ýakup mährem, bilseň, siziňkiler bize odun ýygмага gitmäge-de, suw almaga çykмага-da, mal-gara bakмага-da ýazylganlyk berenoklar. Bizi ugrumyza goýuň! Meniň hut özüm diýenime däl diýmejek müň öýli bilen urşy taşlap gitjek. Ýöne emin-erkin ýaşamaga ejaza döredilse elbetde.

Köşkden bidin muňa näme jogap berjegini bilmän, ýöne sepini bildirmezlik üçin müň bahana tapyp oturan Ýakup mährem sähel soňrak hinine suw giden syçana döndi. Sebäbi çowdurlaryň söweşe goşulmadyk Hojamuhammet ýüzbaşydan gelen çapary: «Ýomutlaryň çar töweregini ýapyp, olary açlykdan hem suwsuzlykdan gyrars» diýmäňize big närazy. Näm bolanda-da, olar biziň doganlarymyz. Olara biz däne-de berjek, suwam. Olara Gubadag tarapa göç etmäge ygtyýar etmeseňiz, özem mundan gaty gitseňiz söweşe bizem gireris» diýýärler diýen habary alyp gelipdi.

Şundan soň, Ýakup mährem halys ugruny ýitirdi. Sähel salym berilse ol talap edilýän ähli şertlere boýun sunjakdy. Sebäbi Rüstem zal ýaly söweş kylan türkmenleriň öňünde durmaga onda-da deramat galmandy. Ýöne türkmenler ýene-de gyssanmaçlyk edip, öz aýaklaryna palta urdular.

Türkmenleriň serkerdesi Sary serdar ýemreli batyry Akdişiň ýoldaş bolmagynda Muhammetnyýaz diwanbeginiň seňnerine geldi. Töwella üçin gelnene begenjinden ýaňa donuna sygmajak bolýan

diwanbegi habar getiren ýasawulbaşyny bilgeşleýin yzyna ugratdy: «Bar, näme habary barmyş olaň?».

Kemsinmekden ýaňa dişini gysan Sary serdar näçe kyn görse-de ýasawulbaş: «Bar, aýt, ylalaşyk üçin geldik» diýmeli boldy. Içi gülse-de, ýüzüni eňsiden diwanbegi içe dogmaz ogul salan şert goýdy: «Siz ýomutlardan her zada garaşýmalydyr. Şoň üçinem, ätiýaç üçin sizden girew alarys. Anyk aýtsak, öküzlerden Mehdi serdar, salaklardan özüň, olam bolmasa bir doganyň, uşaklardan Asgar batyr bilen molla Atabaý, beýleki ownuk uruglaryňam hersinden bir abraýly aksakgal biziň bilen Hywa gider, şo ýerde zamunda ýaşar. Ýene bir şertem şeýle: buzgömenliler Buzgömene, ýemreliler Ýylanla, garaýylgynlylar Gubadaga gitsin, başgaça bolmaz».

Özge çykalganyň petik bolanyny aňan Sary serdar şeýle jogap berdi: «Biziňem şertimizi diňläň onda. Goý, şo girewe goýuljaklar siziň bi seňňiriňize getirilmän, göni Hywa ugradylsyn». Sebäbi köpi gören serdar gany gyzyň duran iki tarapyň birden birini läş edäýmeginden howatyr edipdi. «Bolar» diýen jogaby alansoň, ertesi Sary serdar salaklardan Ýagşymuhammet pälwany, öz inisi Meňli serdary Hywa ugradanyny beýleki tirelere-de ýetirdi.

Gyzyljagaladaky gaty batyr hem diýseň dyzmaç Atamyrat han: «Tä tohummürt galýançak gyrlyşalyň!» diýip öz diýenine tutdy. Ýöne şunça dökülen gan üçinem sakgal dişläp oturan aksakgal-törelere: «Düzüwli bol, indiki bulagaýlyk artykmaç bolar» diýensoň, nälaç boldy.

Bu wakalar hijri-kamary hasabyndan 1284-nji ýylyň rabi aýynda, soňky seneden alaňda 1867-nji ýylyň tomsunyň ahyrynda tamam bolup, Hywa köşgüne «uruş gutardy» habary gidipdi...

Hojabaý öz gözi bilen görensoň, egni bilen çekensoň ýüreginde dag bolup galan bu wakalary Nygmat täjire sojap-daljygyp gürrüň berdi. Ganly pajyganyň myhmanyňam kalbyny elendireni onuň çalt-çalt gyrpyldaýan owasy çuň gözlerinden bildirip durdy.

– Ynha, şu tyg yzyny görýämiň?! – Hojabaý akgaýma tahýany yza süýşürende onuň süýnmegräk kellesiniň sag etegindäki saç bitmedik barmak uzynlygyndaky çylgym akjaryp gitdi. –

Garamazynyň eteginde şo gezek bolan söweşde degen gylyçdan galdy şu. Hälem çöregim bitin eken, kelläni sowup ýetişäýdim. Soňam: «Gylyjy beýle gyltyz urmazlar, ine, şeýdip işlederler» diýäge-de, elimdäki dembermezi ýaňky togalak alagözüň boýnunyň çykan ýerinden aýlap saldym weli, kellesi üzülen göwräni tazygan at alyp, allowarradan çykardy.

Nygmat «juk-juklady»:

– Urşuň kysmaty şeýle-dä: ýa sen ölmeli, ýa seni duşman öldürmeli. Adam balasy hiç wagtam juda paltasy daşa degäýmese hiç kimi özüne duşman okunmaýar, ýa meň diýýänim ýalňyşmy? Ýalňyş däl bolsa, bilip goý, adamy adama duşman edýän ýa basdaşlykdyr ýa görüplikdir, ýa-da seň üstünde oturan han-beglerdir. Yzarlap otursaň, seň ganyňa galan şo bendede bäräk öz pyglyna gylyjyny süýräp gelen däldir, ýa aldaw bilen, ýa zorluk bilen uruşmaga gaýdandyr. Ýöne siz illerde urşuň ýamany indi bolaýmasa...

Nygmatyň köpmanyly dymmasyndan Hojabayı elheder aldy. Ýöne şonda-da syr bildirmän gep urdy:

– Äý, uruş diýlen bela ýaňy görmeli zadymyz däl. Bi türkmen «Dogabitdi kemrysgal bolandan, ýylda iki gezek ýagy çapsyn» diýen nakyly ýönelige döredip giden däldir. Uruşda mert bir gezek, namart müň gezek öler. Ajalyň şoňa ýazylan bolsa, gaçyp gutulyp bolmaz.

– Onda-da bihuda ýere bigünä gan dökülse ýaman zat, dogan! Diňe

musulman dininde däl, beýleki dinlerde-de bigünä gan dökmek günä hasap edilýär bilseň...

– Anygrak aýdaýmasaň-a biziň türk janymyz öwrümlü gepi aňlabam baranok.

– Anygrak aýtsam, ors patyşasy şu ýerlerik goşun sürmekçi bolýa, Hojabayı gardaş. Özem o Hywa hanynyň nökeri ýaly ýalaňaç gylyç ýa berdenke süýräp gelmez, gaty gurat ýarag bilen geler. Ana, onsoň, ol uruş eýmenç bolar. Güýçliniň öňünde, onda-da ýaragy gurgunyň öňünde durmak ýaman kyn-a düşer.

– Ýagy güýçli diýip öň öňünden aman diläp çykyp bolmaz. Bilseň, türkmen beýdeninden özüni öldürenini ýeg saýar.

– Menem beýtmeli diýemok. Gazak gardaşlarda, Müňgyşlak

aňyrlarynda şo goşunyň ýerli halky özüne tabyn etdirjek bolup nähili gyrgynçylyk edenini gözüm bilen görenim üçin ýüregim awap aýdýan.

Hojabaý myhmanynyň egnine elini goýdy:

– «Müň gaýgy bir iş bitirmez» diýlipdir. Onsuzam biziň illeň «Kyrk ýyl ýagy gelende-de ajally öler, biajal galar» diýen bir gepem bardyr. Ondan gowusy, ýör, öýe gireli, bagşam geliberse gerek indi.

Nygmatyň ölerjany bagşy diňlemekdi. Şonuň üçin, her gezek gelende Hojabaý hökman dutar-gyjak bilen onuň gulagyny «gazap» goýberýärdi. Häli irdenem ýegeni Öwezmyrady: «Bar-da, derrew Pälwan bagşyny alyp gel» diýip, Temeje ugradypdy.

Müçesi kiçem bolsa, Pälwan bagşynyň owazam, dutar çalşam bu görülyänleriň çeni däldi. Kirşi soňky pellesine çenli darddyryp, dutaryň gapagyna pitikläbersi zabundy. Bu gezek, ol baş-alty sany tirmeden soň, Göroglynyň «Kyrk müňler» dessanyna tutdy.

... «Göroglynyň «It urşy» diýen urşy barмышyn, «Welleмşaha» diýen oýny barмышyn, sen olaram bilýämiň?

– Bilýän, tagsyr!

– «It urşunam» bilýämiň?

– Baý, «It urşun-a» deslapdan öwrenip goýupdym.

– Görogly agaň Gyratyna münende, urşa gitjek bolanda, iner kimin kükräp, nama gaýrar eken, sen onam bilýärmiň?!

– Ony-da bilýän, tagsyr!

– Baý, baý, zaňňaryň deňi-taýy ýok eken-ow onda! Hany, sen agaň namasyndan bir nama gaýryber. Biz seniň Göroglynyň julawdarydygyňa ynanaýly!

– Bolýa, tagsyr. Görogly urşa gitjek mahaly, ine, şu namany gaýyrýardy, tagsyr! – diýip, eline sazyny alyp, bir nama gaýryp bersin:

– Men saňa nä diýdim, Hasanhan patyşa,

Indi saňa dogry sözlerim bardyr!

Atyňy ugratma gaýadandaşa,

Meniň at işlemez ýerlerim bardyr!

Egri dälidir, saňa dogrudyr sözüm,
Ganymy görende açylar gözüm,
Eger atym büdräp, ýykylsam özüm,
Ýanymda «how» çeken şirlerim bardyr!

Men saňa nä diýdim, kem saýdyň bizi,
Çykar men çöllere, awlar men düzi,
Öweze ýetinçä gyrar men sizi,
Kerbela deşti dek çölleri bardyr!

Ýigitlerim bardyr, bukuda bekli,
Garaguş ganatly, arslan ýürekli,
Seri durna telli, samyr börükli,
Ýagyryny galkanly goçlarym bardyr!

Görogly beg, adym äleme destan,
Gyratym meýdanda ner kimin mestan,
Haýbatymdan titrär külli Türküstan,
Tekeli-türkmenli illerim bardyr!

Hut özi söweşe giren dek çillemesi ýaly kükreýän bagşynyň owazyna daňlyp otursyna, Nygmat täjir iç gepledenini bilmän galdy: «Ýok, bu ýöne bir aýdym däl! Bu nama şu oturanlaryň hut öz ýüreklerindäki owaz. Seret, her setir sanalanda gözleriniň gurduňky deý ýanyberşini, bürgüt ýaly ynha-häzir uçup gidäýjek boluberişlerini görýämiň?!».

Birden onuň gözi edil bagşynyň eňeginiň aşagyna dykylyp baran oglana düşdi. Ol Gurbanmämetdi. Weý, ol ýaňam atasynyň dyzyna çala ýaplanyp oturan ýalydy-la. Eýýäm nädip bagşynyň alkymyna baryp ýörkä? Birdenem Nygmat täjir özi üçin açys etdi: bagşynyň owazyna görä, sözüň aýdylyşyna görä Gurbanmämediň reňki kä gyzaryp, kä bozaryp gidip otyrды. Birden-birdenem onuň heniz bekemedik eginjagazlary titrär-silkinip gidýärdi.

Tüýs gurt çagasy-da! Ýok, bu milleti hiç bir gara güýç, hiç bir ýarag

dyza çökerip bilmez. Göroglynyň namalaram, gözsüzbatyrlygam, duşmanyna haýbatam hut şu oturanlaň ruhy ahwalaty, ýok, hut özi! Geçen gezek Goç bagşyny aýtdyranda-da Hojabay diýipdi

ahyry: «Göroglynyň nesilleridiris özümiz, şo batyryň at dabyradyp gezen meýdanlarydyr şu oturan ýeriňem» diýip! Hiç bir duşman Göroglyny ýeňip bilmändir, diýmek, onuň nesillerinem dyza çökmek, aman diletmek mümkin däl. Ony, anha, hol garry ýolbarsa meňzäp oturan Çary baýyň bolşundanam aňaýmaly.

Bagşy hut çillemesi bolup kükreýärdi.

Ýöne, hernäçe Göroglynyň özi diýseňem, Harazminiň üstüne gara gylyç bolup uruş-gowganyň süýşüp gelýäni çyndy.

Gurbannazar ORAZGULYÝEW. Hekaýalar